

УДК 322 : 281.93 (477) «19-20»

**РЕФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
НА МЕЖІ ХІХ – ХХ СТОЛІТЬ***Олена Чиркова*

Міжрегіональна академія управління персоналом
Україна, 03039, м. Київ, вул. Фрометівська, 2
e-mail: elenach2007@ukr.net

Сучасний християнський світ вступив у третє тисячоліття від Різдва Христового. А отже закінчується третя тисяча років з дня створення Християнської Церкви. Церковна організація за весь цей час пройшла довгий шлях формування й узаконення. Вона еволюціонувала та пристосовувалася до нових реалій, і в сучасному світі вийшла на новий рівень розвитку.

Будь-яка політична система підпорядкована певній системі цінностей, яка вивищується над нею. Остання повинна протидіяти соціальним негараздам і захищати суспільство від зовнішніх загроз. Єдиною такою універсальною системою є релігія. Лише релігія пропонує обґрунтування вищого, абсолютно характеру, що не можуть бути взяті під сумнів випадковими обставинами та неминуче пов'язаними із самими системами соціальної діяльності. Через Церкву суспільство та держава протягом століть мали можливість найбільш природним чином вносити нові правові та культурні концепції у свій розвиток, міняти його форми, напрямки та загальні «контури» культури.

Протягом усієї історії Російської імперії відносини держави та православної Церкви характеризувалися глибоким взаємопроникненням. Церковна реформа Петра I ввела РПЦ до складу державного апарату імперії.

Поки природний розвиток імперій шляхом експансії був можливий, суспільна стабільність зберігалась. Але в останній період синодальної доби Росія вступила в епоху капіталізму. Нові економічні відносини запропонували свій спосіб модернізації цивілізаційного розвитку, одночасно спричинивши кризу свободи. Під тиском останньої руйнівні тенденції у церковно-державних відносинах, закладені на початку синодального періоду, активізувалися настільки, що призвели до зміни політико-правового статусу Церкви.

Проблематика, пов'язана з еволюцією політичної та правової природи Російської православної церкви, її кризового стану у другій

половині ХІХ – початку ХХ ст., не була предметом комплексних досліджень. Щоправда існує низка праць радянських, зарубіжних, сучасних російських та українських дослідників, які опосередковано торкаються даної проблематики.

Наприкінці ХХ ст. науковці починають звертатися до розробки еволюції РПЦ як суспільного інституту – з'являється нова хвиля російської історіографії. Це ґрунтовні монографії В.Алексєєва [1], біографічні нариси М.Востришева [2], статті та дослідження С.Філіппова [3], С.Фірсова [4], Т.Фруменкової [5], М.Одинцова [6], А.Кашеварова [7].

Із останніх досліджень, що присвячені питанням церковного життя слід відзначити дисертаційні дослідження Ю.В.Прокопчук [8], Н.Ю.Сухової [9], А.В.Аверьянова [10], а також наукові дослідження С.І.Алексєєвої [11], Т.М.Євсєєвої [12].

Рубіж ХІХ-ХХ ст. означений для Російської імперії як кризовий момент, як у державному, так і в економічному та соціальному житті. Майже всі сфери життя суспільства потребували змін, котрі б змогли пристосувати його до потреб часу. У цьому контексті особливої ролі набувала моральність і реакція Церкви на виклик часу. Реформа Церкви та церковного управління стала однією з найважливіших і невідкладних. Питання про церковне перетворення постало одним з перших. Усвідомлення необхідності таких перетворень зародилося серед окремих представників світської бюрократії та вищого духовенства.

Народне господарство у II-й половині ХІХ ст. у російській імперії пережило кілька потрясінь, пов'язаних з розвитком капіталістичних відносин і відміною кріпацтва, підвищенням ролі міст і збільшенням населення. Церковна структура не встигала реагувати на зміни у суспільстві. Але це був вже підсумок двохсотлітньої стагнації, яка почалася з реформ Петра I: введенням синодального й обер-прокурорського управління та позбав-

ленням Церкви ініціативи у розвитку місіонерської діяльності.

Наприкінці XIX – початку XX ст. Російська держава відчула внутрішню кризу. Церква за своєю сутністю мала показати зразок оновлення та керування ситуацією у розумі пастви, бо це був період перебудови всього суспільно-політичного життя країни. Оновлення Церкви мало зміцнити її зв'язок із, доволі ослаблений з роками, суспільним життям. Десятиліттями церковне управління немов би сторонилося справжнього життя, замкнувшись у тісному колі звичаїв, традицій, обрядів, відмираючих понять. Ця замкненість і відчуження життя та Церкви тільки підштовхувала на розрив між структурою, керівництвом, владою та людьми, парафіянами, місцевими подіями.

Церковна реформа Петра I можливо була прогресивним кроком. Вона розривала старі кланові зв'язки та неохайність священнослужителів, які втрачали пильність під час служіння. Реформа відродила зв'язок Церкви та держави – нової держави. Незалежна Церква не була потрібна новій державі – Імперії, яка виношувала плани розширення території за рахунок інших народів. Тому централізованій самодержавній державі початку XVIII ст. була необхідна єдина, підвладна Церква на всьому просторі свого впливу.

Здавна Церква організувалася на територіальних засадах. З часів апостолів постає Церква, яка організовується за територіально-адміністративним принципом. У великих містах з'являються єпископи, і вже апостольський Собор визначає, що 2-3 єпископи обирають собі старшого. Поступово вимальовуються митрополичі області. Перший Вселенський Собор вже визначає статус таких областей – митрополій (пізніше – патріархій). У відповідності до території Римської держави і визначалися кордони єпархій.

З часів візантійського імператора Костянтина I та Першого Вселенського Собору, поширюється вплив світської влади на справи Церкви. Особливо це проявляється в організаційних питаннях: як-то сприйняття або несприйняття архієрея, чи скликання нового Собору. А надалі й у богословських питаннях, які виливаються у розколи у середині візантійського суспільства. Там все завершилося мирно, але Константинополь пав у 1453 році, щоправда ідея цезаропапізму залишилась жити.

У православному світі ми бачимо дуже багато прикладів боротьби між Державою та

Церквою за верховенство, між державною владою та церковним керівництвом. Навіть знаходимо періоди об'єднання державної та церковної влади в одних руках. Найвідомішими є Черногорські владиками, які одночасно були митрополитами. А у новітній час такою постаттю можна назвати архієпископа Макаріоса, якого обрали президентом Кіпру. Хоча зрештою це вилилось у громадянську війну на острові. І саме тому православні отці закликають не об'єднувати світську та церковну владу і водночас не роз'єднувати, а дати їм існувати паралельно, бо це зовсім інші сфери життя.

Реформа Петра I була спрямована на підкорення Церкви державі. Треба було оминати протистоянь, які відбувалися за часів патріарха Нікона, але не настільки грубо порушувати норми взаємовідносин Церкви та держави. Ця реформа призвела до відродження цезаропапізму, коли на чолі Церкви стоїть номінальний глава – Св. Синод. Але навіть не він керує церковним життям, а обер-прокурор (наглядач), яким керує імператор російської держави. Цар-імператор з того часу користувався у Церкві такими правами, яких не мав жоден мирянин, хоч і не був наділений цим за церковними канонами: сам причащався з амвону, входив до вівтаря царськими вратами, очолював богослужіння, тощо [13].

Поступово зовнішнє управління Церкви було втиснуте у склад загальної державної адміністрації [14]. Цьому сприяло утворення Св. Синоду, як керуючого органу, замість патріарха. З відміною патріаршества на чолі Церкви був поставлений колегіальний орган чорного та білого духовенства – Святіший Правлячий Синод.

У відповідності до Духовного регламенту до кола відання Синоду відносилися «всякие» справи Церкви – справи канонічного характеру, спостереження за чистотою віри, боротьба з розколом, духовні цензура та суд, деякі питання сімейного права тощо.

Церква поступово підпорядковувалася світській владі. Найвиразнішим представником обер-прокурорського режиму був Костянтин Победоносцев, який проявив себе як головний борець з усілякими ідеями реформи Церкви та суспільства. Розуміючи загальнодержавну кризу імперії, К.П. Победоносцев всілякими способами намагався відтягнути момент настання катастрофи. Серед основних заходів на посту обер-прокурора Синоду були: відновлення 2000 приходів, поліпшення матеріального стану та кадрового складу сіль-

ського духовенства, розвиток церковно-приходських шкіл. Дозволивши скликання у 1884 році у Києві Собору єпископів з проблеми штундизму, він поклав початок відродженню традиції окружних єпископських Соборів.

Загалом, К.Побєдоносцев показав себе прихильником охоронної політики та противником справжньої церковної самостійності. Його ще більш сумнівним наступником був обер-прокурор Володимир Саблер. Всі ці негативні процеси виливалися у недовіру суспільства до церковного керівництва, церковної організації. Церква перестала бути єдиною, правдивою, об'єднуючою, рятівною силою у суспільстві. Суспільство відвернулося від церковної організації. Почався процес бродіння.

Помітним був занепад пастирського впливу на народ. Та й самі пастирі були незадоволені своїм становищем, як ієреї – єдина група російського населення, яка залишалася у кріпосній залежності від своїх духовних владик, що не мала прав на зміни. Тому є свідчення відходу до ліберальних, лейбористських, марксистських гуртків (Гапон).

Церква перестала бути авторитетною, тому багато рішень сприймалося у штики. Звільнення, заборона, опала ставали приводом глузувань у Церковній ієрархії та підтримки опальних діячів – єпископ Гермоген, ієромонах Іліодор, монах Власій, особливо граф Лев Толстой. Архіпастирі були цим незадоволені: як реакцією суспільства, так і спробами державної влади обмежити їх владу.

Особливо стало неможливим контролювати освічених людей того часу – інтелігенцію. Багато літераторів, письменників, філософів, науковців починають висловлюватися за реформу Церкви. На початку ХХ ст. виникають дискусійні релігійно-філософські зібрання. Особливо вони виступали за переоцінку тогочасної церковної політики. Чаадаєв, Достоевський, Бердяєв, Булгаков, Мережковський тощо. Всі ці процеси говорили про наближення перетворень, що вже настав розвал церковної організації, про потребу щось змінювати.

Також про себе заговорила потенційна паства Православної Церкви – ті, кого ще можна було повернути у православ'я, але місіонерство було у занепаді. Разом з тим католицизм та іслам наступали з усіх боків. Безрезультатні місії до Сибіру, Китаю другої половини ХІХ ст. підтверджують імпотенцію місіонерської діяльності. Проте поширення ісламу у Середній Азії та на Кавказі, масонські та юдейські організації по всіх великих центрах Росії,

католицизм у середовищі дворян і придворних, явно вказували на кризу Православної Церкви.

Тому постав вибір: або проводити реформи негайно та повернути суспільство до лона Православної Церкви; або напружена атмосфера згодом закінчиться революцією. І тоді на пустому просторі нуворіши збудують щось своє, відмінне від апостольських постулатів. Як ми знаємо, реформа почалася, але революції вона не втримала. Тільки час і віра повертають усе до нормального існування.

Ситуація почала трохи змінюватися з початком ХХ ст. Напередодні та під час російської революції 1905-1907 років церковне питання постало на рівні з державною реформою. Хоча державні реформи міг вирішити й імператорський маніфест, проте церковні питання потребували підготовки та маніфест тут міг усе зіпсувати. Тому потрібна була підготовка. Цим мав займатися Св. Синод і новий орган – Помісний Собор. Це є нормою життя будь-якої автокефальної православної Церкви. Його підготовкою і зайнялися Церква та держава.

Питання реформи Церкви стало невід'ємною частиною дискусій у Державній Думі, яка була скликана маніфестом 17 жовтня 1905 р. Нова редакція Основних Законів (1906 р.) з конституційними обмеженнями самодержавства та участь Церкви у новому представницькому органі – Державній Думі – мали забезпечити стабільний розвиток імперії в епоху капіталізму. Проте участь духовенства у роботі Думи одразу ж офіційно поставила на порядок денний питання віротерпимості та свободи совісті. Власне співучасть Церкви у законодавчій діяльності Думи і відкриває хронологічно останній період синодальної доби.

З огляду на коротку тривалість періоду своєї діяльності, Дума першого скликання не встигла розглянути віросповідні питання. Міністерство внутрішніх справ внесло у Думу другого скликання 11 законопроектів, пов'язаних з реалізацією свободи віросповідань, які стосувалися питань: старообрядців, іновірних релігійних товариств, римокатолицьких монастирів і правового статусу іновірних громадян [15].

Державна Дума третього скликання створила у своєму складі три комісії для попередньої підготовки законопроектів з церковних і віросповідних питань: 1) комісію у справах Православної Церкви, 2) комісію у справах віросповідань, 3) комісію зі старообрядниць-

ких питань [16].

У період діяльності IV Думи опір реформаторам з боку вищої бюрократії, а особливо Синоду, посилювався. Обер-прокурор В.К. Саблер вжив заходів до того, щоб вивести законодавчу ініціативу у питанні віри з компетенції Думи та закріпити її за Синодом. Оскільки питання було не тільки церковного значення, але й загальнодержавного. Процеси усередині суспільства випереджали внутрішньо церковні зусилля до змін. Є факти, заперечувати які неможливо. Занепад віри та благочестя народу; безсилля ієрархії втримати у межах православ'я російську інтелігенцію; занепад пастирського впливу на народ; не більш високим є й адміністративний авторитет церковної влади. Отже, незадоволеними виявляють усі три елементи, які у своїй сукупності і складають істинну Церкву.

Відомство православного сповідання посылалось на неможливість скликання Помісного Собору. Але на думку Св. Синоду тільки Собор мав вирішити долю Церкви. Проте це скликання віддавалося на розсуд і волю «Помазанника Божого – Государя Імператора». Тобто проявлялося раболіпство та цезаропанізм, тому довелося очікувати, коли це питання вирішиться на державному рівні.

І лише 1906 року було затверджене «Передсоборне присутствіє для розробки належних для розгляду на Помісному церковному Соборі питань», що було ініційовано імператором Миколою II після прочитання статей Л.А. Тихомирова «Запити життя та наше церковне управління», в яких була сформульована цільна канонічно-управлінська система.

Сутність реформ зводилась до наступного:

- відновлення скликання постійних Помісних Соборів,
- реформа Святішого Синоду.

Під реформою розумілося роз'єднання функцій, що були об'єднані у синодальний період. Пропонувалося відродити патріаршество, віддавши управлінську владу, яка була колегіальною, в одноосібні руки головного єпископа РПЦ – Патріарха, залишивши іншим членам Св. Синоду дорадчі функції. Для обер-прокурора передбачалися функції нагляду за законністю справ церковного управління.

Діяльність Передсоборного присутствія (08.03. – 15.12.1906 р.) може бути відмічена як значна подія у державно-церковному житті. Робота цього «комітету» підсумовується наступними положеннями:

1. вище керівництво РПЦ має належати Помісним Соборам під керуванням Патріарха,

що скликається періодично;

2. до складу Помісних Соборів мають входити єпископи, клірики та миряни (клірики та миряни беруть участь в обговоренні соборних справ і питань, але визначення та постанови підписуються лише єпископами);

3. Помісному Собору належить законодавча, керівна, ревізійна та вища судова влада;

4. постійним органом церковного управління має бути Синод;

5. до складу Синоду мають входити 12 єпископів, не враховуючи голови;

6. перший єпископ є головою Синоду і разом з цим першоієрархом РПЦ;

7. голова Синоду та першоієрарх РПЦ іменується патріархом.

Таким чином, Передсоборне Присутствіє встановлює двоїсту: соборно-синодальну форму церковного управління у вигляді двох вищих органів – періодичного Собору та постійного Синоду [17].

«Вбирання» владних функцій і повноважень державою, їх абсолютизація у ній і створило характерний для Росії «поліційний» стиль життя. Причому цей російський «поліцейзм», охарактеризований богословом Г.Флоровським, як замисел побудувати та «регулярно сочинити» все життя країни та народу, а також кожного окремо взятого пересічного громадянина заради і його власного, і загального блага, органічно поєднав у собі риси політичної теорії та релігійної установки. Держава перебрала на себе суто церковні обов'язки та функції: всеохоплюючу турботу про релігійну належність і духовну опіку народу і навіть, подеколи, брала участь у вирішенні питань, що стосуються православної догматики та віровчення [18].

Цей оригінальний синтез християнської держави у російську політичну систему видатний історик Церкви та міністр Сповідань у Тимчасовому уряді А.Карташев умовно назвав «суб'єктивною теократією» [19].

Ліквідація патріаршої кафедри нівелювала не лише паралельне джерело законодавства, але й саму ідею особливого канонічного законодавства, усунула будь-яку можливість канонічної правотворчості Церкви. Повна заміна функціонування надзвичайних органів церковного законодавства – Помісних Соборів – незначною законодавчою діяльністю Синоду під керівництвом обер-прокуратури перетворила Церкву на «Відомство православного сповідання». Реальним носієм влади, з винятковим правом представляти позицію

Синоду та Церкви перед царем, у цьому Відомстві був – «око государеве» – обер-прокурор, який виконував функції державного службовця та був світською людиною.

Отже період другої половини XIX – початку XX ст. в історії Російської імперії позначився гострою кризою державного, і взагалі суспільного устрою, важливою частиною якого була Православна Церква. Напередодні революційних потрясінь нагальним стало питання реформування церковного управління, коли Церква мала повернутися до патріархальної форми правління, оскільки Главою Церкви має бути Патріарх. Щоправда, саме це питання мав вирішити лише майбутній Помісний Собор 1917-1918 років.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеев В.А. Иллюзии и догмы / В.А. Алексеев. – М.: Политиздат, 1991.
2. Вострышев М.Н. Божий избранник: крестный путь Святителя Тихона Патриарха Московского и всея Руси / М.Н. Вострышев. – М.: Современник, 1991.
3. Филлипов С.Л. Государство и Церковь: детерминанты политики / С.Л. Филлипов // Церковь и государство в русской православной и западной латинской традиции. – СПб.: РХГИ, 1996. – С. 126-140.
4. Фирсов С.Л. Некоторые аспекты церковно-государственных отношений в России начала XX столетия / С.Л. Фирсов // Церковь и государство в русской православной и западной латинской традиции. – СПб.: РХГИ, 1996. – С. 51-61.
5. Фруменкова Т.Г. Высшее православное духовенство Рос-

сии в 1917 г. / Т.Г. Фруменкова // Из глубины времен. – СПб, 1995. – Вып. 5. – С. 74-94.

6. Одинцов М.И. Государство и Церковь: история взаимоотношений. 1917-1938 гг. / М.И. Одинцов. – М.: Знание, 1991. – 63 с.
7. Кашеваров А. Государство и Церковь. Из истории взаимоотношений Советской власти и РПЦ в 1917-1945 гг. / А. Кашеваров. – СПб.: СПбГТУ, 1995. – 138 с.
8. Прокопчук Ю.В. Религиозно-философские собрания 1901-1903 годов и русское общество / Ю.В. Прокопчук: дис... к. і. н.: 07.00.02 – Отечественная история. – М., 2003. – 321 с.
9. Рожков В., прот. Церковные вопросы в Государственной Думе / В. Рожков. – Рим, 1975. – С. 52-53.
10. Аверьянов А.В. Национальный вопрос в доктрине и политической практике русского консерватизма в конце XIX – начале XX вв. / Антон Викторович Аверьянов: дис... к. і. н.: 07.00.02 – Отечественная история. – Р-н-Д., 2007. – 200 с.
11. Алексеева С.И. Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформенной России 1856-1904 г. / С.И. Алексеева. – СПб.: Наука, 2003. – 276 с.
12. Євсєєва Т.М. Російська православна церква в Україні 1917-1921 рр.: конфлікт національних ідентичності в православному полі / Тетяна Євсєєва. –К.: Ін-т історії НАН України, 2005. – 362 с.
13. Лотоцький О. Автокефалія / Олександр Лотоцький. – К.: УПЦ КП, 1999. – Т. 2: Нарис історії автокефальних Церков. – 559 с.
14. Знаменский П. Руководство к русской церковной истории / Петр Знаменский. –Казань: Изд. Казан. ун-та, 1886.
15. Рожков В. Указ. раб. – С. 52-53.
16. Каменский П.В. Вероисповедные и церковные вопросы в Государственной Думе III созыва и отношение к ним Союза 17 октября / Петр Васильевич Каменский. – М., 1909. – С. 14.
17. Осецкий А. Поместный Собор. Свободный опыт организации / А. Осецкий. – СПб., 1917. – С. 9-10.
18. Флоровский Г. Пути русского богословия / Г. Флоровский. –Париж: YMCA-Press, 1983. –С. 83-84.
19. Карташев А.В. Очерки по истории Русской Церкви / Антон Владимирович Карташев: В 2-х т. – Париж: YMCA-Press, 1959. –Репринт: М., 1991. –Т. 2. –С. 341.

Чиркова Елена Реформування Російської Православної Церкви на межі XIX-XX століть

Розглядається період другої половини XIX – початку XX століть в історії Російської імперії, що позначився гострою кризою державного устрою, важливою частиною якого була Православна Церква. Нагальним стало питання реформування церковного управління, коли Церква мала повернутися до патріархальної форми правління

Ключові слова: Церква, релігія, держава, духовна влада, світська влада

Чиркова Елена Реформирование Российской Православной Церкви на рубеже XIX-XX веков

Рассматривается период второй половины XIX – начала XX веков в истории Российской империи, который определяется острым кризисом государственного устройства, важной частью которого была Православная Церковь. Безотлагательным стал вопрос реформирования церковного управления, после чего Церковь должна была вернуться к патриархальной форме управления.

Ключевые слова: Церковь, религия, государство, духовная власть, светская власть

Chirkova Elena The reform of the Russian Orthodox Church at the turn of the XIX - XX centuries

Considered period during the second half of the nineteenth – early twentieth centuries in the history of the Russian Empire, which was marked by an acute crisis of government, which important part was the Orthodox Church. Urgent was the reform of church government, the Church had to return to patriarchal rule.

In this hard time the Church stopped being authority, uniform saving force on society. At the beginning of the XX century there are religious and philosophical meetings at which questions of reevaluation modern by it church policy are discussed

Questions of reforming of Church will melt an integral part of discussions in the State Duma of the 1st, 2nd, 3rd and 4th convocations. Admits true to return to management of Church in the person of the high priest – the Patriarch

Keywords: Church, religion, state, spiritual power; secular power

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 14.06.2016 р.